

СВОБОДА І СПРАВЕДЛИВІСТЬ У СМИСЛОЖИТТЄВОМУ ВИМІРІ ЗРОСТАЮЧОЇ ОСОБИСТОСТІ

Журба Катерина Олександрівна, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник лабораторії громадянського та морального виховання Інституту проблем виховання НАПН України

У сучасних умовах боротьби за суверенітет і державну цілісність України гостро постає питання виховання смисложиттєвих цінностей у підростаючого покоління, що обумовлює врахування сучасних викликів виховній системі сучасної школи. У зв'язку із цим пріоритетною смисложиттєвою цінністю виступає свобода, що забезпечує умови й якість життєдіяльності особистості. Свобода набуває все більшої ваги у підлітковому та ранньому юнацькому віці, відображаючи процес дорослішання дітей, їхнє бажання виступати активними суб'єктами власного життя, прагнення до самостійності. Свобода є фундаментальною цінністю, без якої життя людини втрачає сенс. Особистість позбавлена свободи не має цілей і не бачить перспектив свого подальшого існування. Втрата свободи перетворює людину на засіб або спонукатиме до боротьби за свободу, навіть якщо її ціною буде життя.

Про це йдеться у Резолюції, прийнятою 66 сесією Генеральної Асамблеї від 19 грудня 2011 року. Зокрема, у Декларації Організації Об'єднаних Націй про освіту і підготовку у сфері прав людини (66/137), де підтверджуються основи, цілі та принципи Статуту ООН стосовно поваги прав людини, її свобод, незалежно від раси, мови і релігії. Відповідно до Статті 1 документу, кожен має право знати й отримувати інформацію про всі права і свободи. Така освіта є вкрай необхідною і має здійснюватися згідно принципів універсальності, неподільності, взаємообумовленості прав людини.

За наступною статтею така освіта має охоплювати усі види виховної, професійно-освітньої, інформаційної, просвітительської навчальної діяльності, що здійснюється на державному, приватному, формальному і неформальному рівнях.

Виклики свободі в авторитарному суспільстві є краєугольною проблемою праць Е. Фромма. Учений звертає увагу на те, що авторитарне суспільство намагається контролювати людину, змушуючи її зректися свободи, самостійності, скоритися сильній владі та, водночас, спричинює деформації у духовній сфері, призводить до викривлення потреб, деперсоналізації, відчуженості чи матеріальної зацікавленості у стосунках з іншими людьми. Така людина стає безпомічною і залежною від обставин, рабом речей. У своїй праці «Душа людини» Е. Фромм висловлює думку, що свобода як смисложиттєва цінність може бути втрачена разом з відповідальністю у технократичному суспільстві.

З точки зору філософа «свобода передбачає, що індивід активний і усвідомлює, що він не є рабом чи добре змашеною шестернею у машині» (Фромм, Е., 1992, с. 40). Свобода означає, що кожен може бути активним, відповідальним членом суспільства. Психолог визначає свободу з одного боку як поведінку, зорієнтованість на певні цінності, обумовлену характером особистості, а з іншого – як здатність робити той чи інший вибір. Виходячи з цього, чинниками свободи є усвідомлення добра і зла; вибір поведінки у кожній конкретній ситуації; усвідомлення власних бажань; розуміння і вибір власних можливостей; усвідомлення наслідків власних рішень; готовність діяти відповідально, незважаючи на обставини, що надзвичайно важливо у підлітковому і ранньому юнацькому віці. Таким чином, Е. Фромм відносить свободу, нарівні з відповідальністю, добром і злом до полюсів духовно-морального простору особистості. Однак, на думку вченого, оволодіння внутрішньою свободою суттєво відрізняється від забезпечення зовнішньої свободи. На переконання вченого людина існує у стані позитивної свободи як незалежна особистість, але не ізольована, а поєднана зі світом, з іншими людьми і з природою.

Свободу не можливо знищити повністю. На думку В. Кременя, навіть, у людини, яка не визнає свободи, у глибинах душі жевріє туга за свободою. «Свобода, як і будь-яка

інша цінність, необхідна людині доти, поки вона не втратила своїх людських якостей. Йдеться про цінність будь-якої людини»(Кремень, В., 2010, с. 89). Вчений доводить гуманістичну природу свободи як смисложиттєвої цінності.

Свобода як ціннісний пріоритет, через самовизначення духу людини розглядається у дослідженнях І. Беха. Розкриваючи свободу у духовно-ціннісному контексті І. Бех визначає її як інтенцію людини до прийняття розумних рішень, доцільного вибору, як можливість бути і стати. Свобода є «своєрідною рушійною силою активності суб'єкта. Можна трактувати свободу волі, яка виходить з власного «Я», як прояв індетермінізму» (Бех, І., 2003а, с. 31). Якщо людина егоцентрична, то її свобода перетворюється на свавілля, якщо ж вона орієнтується на соціально значущі пріоритети, то – на свідому вільну дію. Слідуючи діалектичній логіці людина творить і проектує себе сама, здійснюючи своє історичне майбутнє, де свобода виступає найважливішим компонентом доцільних дій, що допомагає протистояти всякому насильству.

Ми поділяємо положення І. Беха стосовно того, що «свободи поведінки дитина набуває завдяки постійним роз'ясненням дорослим її характеру і необхідної корекції в напрямі її суспільної значущості» (Бех, І., 2008, с. 32). Тоді як примус і жорстка дисципліна готують дитину до поневолення.

У педагогіці свобода є тією моральною категорією, яка визначає характер виховання, ставлення до дитини, розуміння її моральних потреб, виступає важливим чинником становлення суспільства і людини в ньому.

Руйнівні наслідки виховання дітей без свободи добре розумів Г. Ващенко, справедливо зауважуючи, що «повне знищення свободи не можливе: якась частина її залишається і в раба» (Ващенко, Г., 2006, с. 237). Однак, рабство морально розкладає людину, руйнує усвідомлення своєї гідності, формує меншовартісність, приниженість, підлабузництво. Під зовнішнім тиском потреба у свободі може реалізовуватись у творчості, у патріотизмі, у боротьбі за Батьківщину. Виступаючи проти сталінських репресій і радянського тоталітаризму, В. Ващенко, на прикладі заперечення І. Сталіним абсолютної цінності людини, показує залежність пересічної людини від волі керманача, партії, яка раптово перетворюється з ударника на «ворога народу» та підлягала катуванню, заслання, знищенню, тобто позбавленню та обмеженню її свободи, справедливо вважаючи, що така політика свідчить про заперечення свободи. «Заперечуючи свободу людини, комунізм тим самим перекреслює всі досягнення культури щодо прав особистості, бо всі вони базуються на засадах свободи, на визнанні того, що людина як така, будучи членом суспільства, є в той самий час мета в собі» (Ващенко, Г., 2003, с. 328).

Свобода у Г. Ващенка є найважливішою особистісною смисложиттєвою цінністю, яка залежить від характеру індивіда, де людина з міцним і витриманим характером переборює пута, що її зв'язують, тоді як інша, навпаки, опускає руки і віддається на волю стихії. Про останніх кажуть, що вони втратили волю і стали рабами. Таким чином, дослідження Г. Ващенком свободи в особистісній і суспільній площинах дає уявлення і про характер такого виховання.

Свобода є визначальною цінністю у саморозвитку та самоствердженні особистості, збереженні власної індивідуальності за К. Чорною. Ми погоджуємось з її думкою про те, що вона є «фундаментальною характеристикою людського існування, оскільки свобода не те, чим володіють люди, а те, чим вони є за своєю суттю. Як універсальна характеристика людського буття, свобода стосується здатності людини обирати своє буття та керувати ним»(Чорна, К., 2014, с. 4). Однак, свобода – не всездозволеність, що веде до хаосу і приносить шкоду як індивіду, так і суспільству, а відповідальність, що характеризує ставлення до життя, прийнятих рішень, передбачення можливих наслідків своїх дій. Таке тлумачення поняття дозволяє К. Чорній розглядати відповідальність як усвідомлену свободу прийняття рішень, вибору цілей та способів, методів і стилів їх досягнення. «Відповідальність не суперечить свободі, вона є логічним її наслідком, що об'єднує

вчинки особистості у життєвий шлях людини, детермінантою її діяльності та поведінки. Це одна із сторін адаптації дитини до соціуму» (Чорна, К., 2014, с. 4).

Свобода як смисложиттєва цінність полягає в усвідомленні школярами основної і старшої школи своїх реальних можливостей у рамках суспільно значущих ціннісних пріоритетів, які втілюються в індивідуальні стратегії поведінки, діяльності, комунікації та презентують наявні сутнісні сили і їх адекватну самореалізацію. Свобода як смисложиттєва цінність може розглядатися у взаємозв'язках з іншими смисложиттєвими цінностями, такими як: гідність, справедливість, любов, що забезпечують її моральну основу та протистоять авторитаризму, свавіллю, залежності як неморальному і невмотивованому полюсу свободи. Вибір смислу життя та смисложиттєвих цінностей не може бути примусовим чи нав'язаним зовні. Вони можуть бути лише усвідомленим вибором, який не шкодить інтересам інших людей чи їхньому життю, але мають бути спрямованими на їхнє благо.

Свобода передбачає також повагу гідності і прав інших людей, визнання їхньої цінності, дотримання справедливості та обмеження власного свавілля. Свобода має на меті здійснення морального вибору, самостійне досягнення поставлених цілей та творчу реалізацію особистості школярів основної та старшої школи.

Визначаємо наступні форми свободи:

- соціальна свобода (регулюється законами і правами держави);
- особистісна свобода (усвідомлений моральний вибір, самостійне прийняття рішень, вибір мети життя, смисложиттєвих цінностей, організації та стилю життя тощо);
- духовна свобода (позбавлення шкідливих звичок, негативних якостей, надмірних бажань).

Свобода є духовним стрижнем особистості й умовою її самодостатності, що спонукає школярів основної та старшої школи боротися за свою автономію, розширення прав і сфери діяльності. Усвідомлюючи себе суб'єктом життя, юнаки і підлітки прагнуть до самостійності та ініціативності. Важливо аби свобода дітей була спрямована на розширення своїх можливостей, відповідальності, здатність приймати рішення, а не на задоволення непомірних або імпульсивних бажань і потреб, що може призвести до свавілля. Свобода учнів середньої і старшої школи обумовлена рівнем їхньої моральної самосвідомості. Осягаючи свободу у процесі свого життя школярі прагнуть самореалізації та самоствердження у тій діяльності, яка їм найбільше подобається. У стінах школи діти здобувають важливий досвід свободи вибору, шкільного самоврядування, що не може існувати без відповідальності.

Для дітей підліткового та раннього юнацького віку проблемою є спосіб реалізації свободи, яку діти помилково собі уявляють як вседозволеність, анархізм чи нігілізм.

У першу чергу свобода це вільний вибір смисложиттєвих орієнтирів, мети власного життя та засобів досягнення цілі, способу і стилю життя. Свобода виявляється у творенні власної Я-концепції та проектуванні й плануванні власного життя.

Свобода особистості реалізується у вчинках і поведінці. Зростаюча особистість має потребу у свободі, якою не завжди вміє користуватися. Тому увага має звертатися на моральну самосвідомість і відповідальність підлітків та юнаків. Для школярів основної і старшої школи важливо навчитися використовувати різноманітні ресурси особистісної свободи з метою власного розвитку, саморозвитку та самореалізації сутнісних сил.

Педагог має враховувати, що свобода є моральною потребою й умовою існування кожної особистості, в якій проявляється її творча сутність. Виховання свободи як смисложиттєвої цінності є пріоритетною задачею педагога, що дозволяє дитині у майбутньому обрати гідне, творче життя, сповнене глибоким смислом і метою, відмовившись від виживання і пристосування до обставин.

Справедливість наряду з гідністю, свободою є смисложиттєвою цінністю, яка передає світобачення і світовідчуття людини, виступає основною умовою і базовим принципом побудови суспільства, людських стосунків та існування самої людини.

Справедливість впливає на ціннісно-сміслові уявлення та ідеї зростаючої особистості. Вона бере свій початок у спільній діяльності та взаємодії людей базується на моралі того чи іншого суспільства, ставленні до людини, визнанні її прав і потреб. Уявлення про справедливість як смисложиттєву цінність є результатом розвитку суспільства та його демократизації, осмислення людиною власного буття і свого місця в ньому, здатності порівнювати минуле і теперішнє, співвідносити потреби, інтереси і прагнення, відстоювати свої права.

Справедливість окреслює ставлення між людьми, взаємні обов'язки, відповідальність, розподіл благ, а також фокусує на ставленні до конкретної людини.

Утвердження справедливості як смисложиттєвої цінності пов'язано з глибокими емоційними переживаннями та визнанням значущості людини, її місцем у суспільстві.

Справедливість є фундаментальною цінністю, яка пронизує усі сфери людського життя (політичного, економічного, правового, родинного, особистого тощо).

Справедливість відображає уявлення про співжиття людей за гуманістичним принципом на засадах рівності, узгодження інтересів, потреб, спільної відповідальності.

Моральний аспект справедливості як цінності досліджувала О. Золотухіна-Аболина, що дозволило їй розглядати це поняття як критерій людських стосунків, мірило на основі якого співставляються, зважуються, урівноважуються заслуги і проступки людини, як вияв його смисложиттєвого значення. На її думку, справедливість вимагає об'єктивності, неупередженості, безкорисливості і правдивості. До антиподів справедливості відносяться суворість і безжальність. Реакцією на несправедливість є обурення, здатне спровокувати бунт, революцію. «Справедливість – ведучий лозунг всіх революцій, ради її досягнення жертвують собственным благополучием, личным счастьем, развитием способностей и даже самой жизнью» (Золотухина-Аболина, Е., 2005, с. 310). Зокрема, О. Золотухіна-Аболина застерігає від підміни понять «справедливість для всіх» «справедливістю для себе»: «К сожалению, многие боевитые политические лидеры, говорящие о справедливости от лица народа, как только приходят к власти, начинают понимать справедливость именно таким образом, да к тому же не всегда отдают себе в этом отчет. Они предпочитают «заблуждаться», сохраняя иллюзию о себе как о радетьелях общего блага» (Золотухина-Аболина, Е., 2005, с. 310). Вчена вважає, що найкращою характеристикою справедливості є чесність, тоді як недбалість, хитрість, лицемірство, наклепи є завадою до справедливості.

Аналізуючи психотравми людини Л. Бурбо (Бурбо, Л., 2003) виділила несправедливість як основну причину ригідності особистості, опираючись на глибинні переживання дитини стосунків з батьками (холодні, суворі, владні, нестерпні), пояснюючи це браком визнання власної значущості; відсутності належної уваги до себе, що спричинює деформацію «Я-образу», самозаперечення, агресію, заздрощі, ревності, жадібність.

Опираючись на свій педагогічний досвід В. Сухомлинський підсумовує, що справедливість є основою довіри дитини до педагога, звертаючи увагу на те, що «немає якоїсь абстрактної справедливості – поза індивідуальністю, поза особистими інтересами, пристрастями і поривами. Щоб бути справедливим, треба до тонкощів знати духовний світ кожної дитини» (Сухомлинський, В., 2012, с. 179).

Виховувати справедливість потрібно чесністю і правдивістю, недопустимими є лицемірство, фальш, брехня, байдужість, лінь. Діти повинні добре розуміти позитивні і негативні сторони життя, щоб протистояти аморальним впливам. Педагог також звертав увагу на значення об'єктивного оцінювання школярів, єдність слова і діла, ставлення до сумнівів і проблем дітей, з якими вони не завжди можуть справитися без відповідної підтримки педагога.

У «Слові до нащадків» О. Захаренко характеризує справедливість як найважливішу цінність, сутність якої полягає у рівності перед законом усіх громадян України. Однак, соціальні і кризові процеси поглиблюють прірву між багатими і бідними та позначаються

на світобаченні школярів, їхньому уявленні про життя. «Соціальна несправедливість і в розподілі житла, і в харчуванні, і в методах лікування» (Захаренко, О., 2006, с. 81), що може бути причиною втрачених надій і сподівань і потребує соціальних змін у житті суспільства і увагу до цієї проблеми педагогічної громадськості.

На загострене почуття справедливості у дітей звертає увагу О. Вишневський, вважаючи її найбільшою проблемою виховання через певні маніпулювання цією смисложиттєвою цінністю. Визначаючи справедливість, як аксіому духовності, характеристику людяного в людині (Вишневський, О., 2008).

Справедливість у вихованні нерозривно пов'язана з любов'ю до дитини та відсутністю формалізму з точки зору І. Беха. Справедливість є найважливішою характеристикою вихователя, найважливішим критерієм професійної готовності, складовою людських взаємин, якої прагнуть усі. «Якщо справедливість порушено і відновити її ми не в змозі, то усвідомлення цього гнітить нас, як усвідомлення безправ'я, порушує наш внутрішній світ і нерідко штовхає на дії, яким не повинно бути місця у міжособових стосунках» (Бех, І., 2008, с. 59). Несправедливість вчителя по відношенню до дитини викликає почуття ображеного самолюбства і стає причиною неслухняності, зухвалості, ускладнення стосунків з яких важко вийти з гідністю. Чинниками несправедливого ставлення до дітей є: самовпевненість педагога, шаблони стосовно намірів і способів дій дитини, корисливі інтереси, невміння правильно оцінити внутрішній стан дитини, її потребнісно-мотиваційну спрямованість, упередженість, шаблон.

Виховання справедливості як смисложиттєвої цінності, на думку сучасних педагогів О. Крутенко, С. Палієвої, К. Федорової, С. Швайцер, має ґрунтуватись виключно на гуманістичній моралі, яка є гарантом забезпечення прав і свобод людини, а також відрізняється від інших видів моралі тим, що члени громадянського суспільства «через свої організації вміють законним цивілізованим способом відстоювати свої інтереси і свободи, не порушуючи миру і злагоди в суспільстві і тим самим зміцнюючи засади демократичної правової держави» (Федорова, К., Куриченко, Н., Палієва, С., & Швайцер, С., 2007, с. 69). Такий підхід у вихованні справедливості здатен забезпечити баланс особистісного і громадянського блага, гармонізуючи процес людської взаємодії та утверджуючи самоцінність людської особистості. Лише у такому контексті справедливість відображатиме гуманістичну перспективу розвитку суспільства та визначатиме критерії оцінки цілей, мети життя, смисложиттєвих цінностей та засобів їх досягнення.

У своїй роботі з дітьми підліткового та юнацького віку Г. Чепмен опирався на досвід дітей, особливо те, яким чином позначається пережите дітьми насилля, покарання, звинувачення на їхньому прагненні до справедливості та дійшов висновку, що це може призвести до різного роду девіацій. «Сказані з пересердя слова і фізичне насильство з боку батьків ніколи не призводять до позитивного результату» (Чепмен, Г., 2007, с. 161). Однак, цього можна уникнути, якщо батьки уникатимуть образ, підтримуватимуть дітей, змінять стиль спілкування, відмовляться від маніпуляцій, уникатимуть гніву, будуть здатні визнати свої помилки, але найважливішим чинником є любов до дитини, як умова її розвитку, що підтверджує взаємообумовленість і взаємозв'язок смисложиттєвих цінностей.

Справедливість в учнів основної і старшої школи виявляється також в обов'язках і відповідальності. Де обов'язки є добровільними моральними зобов'язаннями на основі узгодження особистісного і громадського інтересу та власного волевиявлення. Обов'язки школярів мають об'єктивні (моральні вимоги, моральні правила, закони) та суб'єктивні (особистісні зацікавлення, схильності, бажання, мотиви) характеристики. Обов'язки дітей можуть змінюватись у різних сферах їхньої життєдіяльності: удома, класі, школі, перед друзями, товаришами тощо. Тоді як відповідальність передбачає усвідомлення необхідності взяття на себе певних обов'язків та їх виконання в міру своїх сил та можливостей.

Справедливість характеризує усвідомлений вибір у житті особистості, її поведінку по відношенню до інших та очікування щодо себе і забезпечує повагу гідності, визнання прав, свобод інших людей, відповідального виконання обов'язків, узгодження власних інтересів, бажань зі своїми можливостями і здібностями.

Справедливість, як смисложиттєва цінність є ставленням особистості до інших, що ґрунтується на об'єктивному оцінюванні їхніх реальних діянь і не передбачає інтелектуально-емоційного суб'єктивізму у цьому процесі.

Основою справедливості як смисложиттєвої цінності є гуманістична мораль. Справедливість характеризує світогляд особистості і багатство її духовного світу, визначає як ставиться особистість до своїх вчинків, наскільки здатна визнавати власні помилки, чи перекладати відповідальність на інших, чи спроможна об'єктивно оцінювати себе, свої здобутки, дослухатися до думки інших. Вихованість справедливості передбачає навички об'єктивної критики і самокритики, уміння поважати інших, радіти досягненням і успіхам своїх товаришів.

Таким чином, категорія справедливості еволюціонує з розвитком людства, являючись стрижневою категорією етики, теології, права соціології, оскільки кожна епоха, суспільний устрій визначають сутність, зміст, критерії поняття справедливості. Водночас виховання справедливості як смисложиттєвої цінності спрямоване на якісні зміни у моральній сфері школярів основної і старшої школи, що допоможе їм бути активними суб'єктами життя, гідно долати труднощі, орієнтуватися на моральні зразки і ідеали, захищати як власні так і чужі права, протистояти проявам аморальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бех, І. Д. (2003а). Виховання особистості (Кн. 1). Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. Київ: Либідь.
2. Бех, І. Д. (2003б). Виховання особистості (Кн. 2). Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. Київ: Либідь.
3. Бех, І. Д. (2008). Виховання особистості. (Підручник). Київ: Либідь.
4. Бурбо, Л. (2003). Пять травм, которые мешают быть самим собой. И. Старых (Пер. с англ.). Київ: «Софія»; Москва: ИД «Софія».
5. Ващенко, Г. Г. (2003). Хвороби в галузі національної пам'яті. Твори (6 т. Т.5)..А. Погрібний (Упор). Київ: Видавництво «Школяр», «Фада» ЛТД.
6. Ващенко, Г. Г. (2006). Спогади. Статті. Твори (6 т. Т.6) А. Погрібний (Упор.). Київ: Вид-во «Школяр».
7. Вишневський, О. І. (2008). Теоретичні основи української педагогіки. (Навчальний посібник). Київ: Знання.
8. Захаренко, О. А. (2006). Слово до нащадків. Київ: СПД Богданова А. М.
9. Золотухина-Аболина, Е. В. (2005). Современная этика. (Учебное пособие для студентов вузов). Москва: ИКЦ «МарТ»; Ростов на Дону: Издательский центр «МарТ». (Серия «Учебный курс»).
10. Кремень, В. Г. (2010). Філософія людиноцентризму в освітньому просторі. Київ: Товариство «Знання» України.
11. Сухомлинський, В. О. (2012). Серце віддаю дітям. Н. Бордукова (Ред.). Київ: Акта.
12. Федорова, К. С., Куриченко, Н. П., Палієва, С. І. & Швайцер С. І. та ін. (2007). Загальнолюдські цінності. Соціальна справедливість. Крутенко О. В. (укл.). Черкаси: ЧОПОПП.
13. Фромм, Э. (1992). Душа человека. Т. В. Панфиловой, Т. И. Перепеловой (Пер. с англ.). Москва: Республика. Серия «Мыслители XX века».
14. Чепмен, Г. (2007). П'ять мов любови у підлітків. А.Маслюх (пер з англ.). Львів: Свічадо.
15. Чорна, К. І. (2014). Цінності консолідації української нації. Освіта, 44 (5635), 4.